

3.

Mi szükség a konstringenciára?

DOBI EDIT

1. Bevezetés

A konstringencia kategóriáját a szöveg jelentésének a tudományos leírásában a szemiotikai textológiai megközelítés hívta életre. A konstringencia fogalma a közlői és a befogadói benyomás jellemzésére szolgál. Az a szöveg konstringens, amelyhez a közlő, illetve a befogadó által rendelt tényállás-együttest a közlő, illetve a befogadó el tudja fogadni a valóságban lehetséges tényállásként. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a jelhasználók mentális működése – a jelnek mind a jelölő, mind pedig a jelölt síkjának a leképezésében – része a jelentésnek.

Azok a szövegekkel foglalkozó nyelvtudományi kutatások, amelyek elfogadják, hogy szöveg az, amit használója annak tart, a szöveg kommunikatív funkciójának teljesülését tekintik meghatározónak a szöveg jelenségének leírásában, a kommunikatív funkció szempontjából működő szöveget koherensnek nevezve. Ha törekvésünk középpontjában a szövegértékűség definiálása vagy jellemzése áll, akkor ez a megállapítás csak látszólagos megoldás, hiszen nem tisztázott kellően a koherencia és a szövegértékűség viszonya. Ha egy nyelvi képződményhez alkotója, illetve befogadója mint szöveghez viszonyul (jelentést rendel hozzá, közlői szándékot tulajdonít neki), ez törvényszerűen azt is jelenti, hogy a szóban forgó jelenség koherens? Egy bizonyos nyelvi-szemiotikai szerveződés koherenciája lehet eltérő különböző kommunikációs helyzetekben? Például József Attilának a Szabad ötletek jegyzéke című közlése ugyanolyan eredménnyel végez a pszichoanalitikusa koherenciatesztjén, mint az enyémen vagy a József Attila-kutatóén? Egy nem patológikus „szöveg” közlői-befogadói kontextusában lehet-e eltérés az alkotás és a befogadás produktumának koherenciája között? A kérdések háttérben az a feltételezés áll, hogy a koherencia nem magát a nyelvi-szemiotikai szerveződést jellemzi, hanem a közlő és a befogadó mentális aktusát és ennek eredményét.

A koherencia tehát nem statikus fogalom, hanem gradációs kategória, fokozatai vannak. Ugyanazon szöveg különböző kommunikációs helyzetekben, eltérő interpretációs folyamatokban (vagy egy interpretációs folyamat egyes szakaszaiban) különböző mértékű koherenciával jellemezhető.

A textualitás és a koherencia viszonyának magyarázata tehát nem nélkülözheti a nem nyelvi vonatkozású kontextus feltárását, ami egyrészt a problematikát kive-

zeti a szövegyelvészet keretéből, másrészt indokoltá teszi a pragmatika státusának meghatározását a szövegjelentés-kutatás diszciplináris környezetében.

Ennek jegyében az alábbiakban elsőként a pragmatika szerepével és – a konstringencia kategóriájának jellemzése szempontjából megfelelő – értelmezésével foglalkozom. Ezután a textualitás kérdéskörét tárgyalom szoros összefüggésben a koherenciával, mivel a konstringencia státusának meghatározásához elengedhetetlen az említett két kategóriához való viszonyának a jellemzése. Mivel pedig a szöveg dominánsan nyelvi szerveződés, amelynek jellemzésére hagyományosan és általánosan a kohézió- és a konnexitás kategóriája szolgál, a konstringencia velük való kapcsolatát is tisztázni érdemes. A továbbiakban több lépésben törekszem vázolni a szöveg jelentésével szoros összefüggésben álló koherencia, kohézió, konnexitás és konstringencia viszonyát, ezzel remélhetően hozzájárulva a címben feltett kérdésre adható válaszhoz.

2. A pragmatikáról

A jel – beleértve a szöveg komplexitású nyelvi jelet – elsődlegesen pragmatikailag meghatározott kód. A kód nyelvi (nyelvrendszerhez kötött) volta, valamint kommunikációs meghatározottsága miatt (beleértve a kommunikációs helyzet összes tényezőjét, köztük a közlői és a befogadói mentális működést) a nyelvtudománnyal kapcsolatban értelmezendő pragmatikai meghatározottság szükségessé teszi a pragmatika értelmezésének differenciálását. A szemiotikai textológia kialakulásának korai fázisában megkülönböztet egy a rendszernyelvészetben belül működő, valamint egy a szövegyelvészetben belül működő pragmatikai komponenset. Az előbbi annak vizsgálatával és leírásával foglalkozik, hogy a rendszer elemei milyen feltételek teljesülése esetén válhatnak valamely kotextus és/vagy kontextus részévé¹, az utóbbi feladata pedig az, hogy megállapítsa, hogy a megfeleltetett rendszermondatok használati feltételei közül egy konkrét szövegmondat esetében melyek teljesülnek. Ebben a megközelítésben feltételezhető a generatív szintaxis hatása. Legalábbis az a két pólus, amelyet Noam Chomsky elméletében a rendszeregységek (kiinduló szerkezetek) potenciális használati értéke és a kommunikációban megjelenő, különféle szabályok és transzformációk eredményeként a kommunikációs helyzet és a szöveggörnyezet „elvárásaihoz” igazodó nyelvi egységek (felszíni szerkezetek) kommunikációs értéke jelez.

A szemiotikai textológia keretébe tehát a pragmatika nem mint általános szemlélet illeszkedik, hanem mint a nyelvi rendszerhez képest létező és értelmezhető részdiszciplína. Ez a szemléletbeli sajátosság az egyik akadálya annak,

¹ A szemiotikai textológia fogalomrendszerében a kotextus a nem szükségszerűen nyelvi szituatív környezetet, a kontextus pedig a jellemzően nyelvileg megformált szöveggörnyezetet jelenti.

hogy a tudomány hatékonyabban elmozduljon egy funkcionalista szemléletű pragmatika irányába. Ugyanakkor a szemiotikai textológiai szövegjelentés-kutatás kontextusában a pragmatika általános szemléletmóddá való kiterjesztésének szükségességét írja elő az, hogy a tudomány az interpretáció jellemzésében számol az egyéni mentális működések értelmezést, ezáltal kommunikációt befolyásoló szerepével, ezáltal a szemiotikai textológiai kommunikátumtant kognitív-pragmatikai szemléletű szövegelméleti keretbe tágítja. A kognitív sajátosságot – a kognitív nyelvtudománybeli értelmezéséhez képest tágabban – ’mentális műveleteken alapuló’ értelemben használom.

Az utóbbi évtizedek kognitív nyelvtudományi és funkcionális kutatásainak talaján kialakult pragmatikai szemlélethez képest – amely a pragmatikát „a nyelvhasználat alapelveinek tanulmányozásaként” definiálja – mind a nyelvi rendszer részeként feltételezett, mind pedig a tágabban értelmezett pragmatikai komponens szűk felfogásként értelmezendő (Tátrai 2011: 12). Mindkettő a „nyelvi rendszer és a nyelvhasználat közötti kapcsolatoknak a tanulmányozását jelenti” (Tátrai 2011: 11), csak az egyik a nyelvi rendszerbeli vetületeket, a másik a nyelvészeti leírás kompetenciáján kívül eső jelenségeket tekinti tárgyának.

A szöveg a jel komplex megvalósulása, ezért pragmatikai megközelítése elengedhetetlen ahhoz, hogy használati értékét, a jelentését elemezni, jellemezni tudjuk. A szövegek jelentésvizsgálatában hagyományosan pragmatikai természetűnek tartott koherencia az a kategória, amellyel a szöveg kommunikatív szerepe – ezzel együtt globálisan véve a jelentése – jellemezhető.

3. A koherencia és a textualitás viszonya

A szövegekkel kapcsolatos kutatások többsége szerint a szöveg textualitása és koherenciája „együtt jár”. Ha egy nyelvi vagy döntően nyelvi szerveződésnek a befogadók bizonyos köre jelentést, alkotójának pedig – többé vagy kevésbé meghatározható – szándékot tulajdonít, akkor a szóban forgó szerveződés a „befogadó oldalán” koherens. A „közlő oldalán” pedig az feltételezhető, hogy kommunikatív szándékának elérése érdekében törekszik koherens szöveget alkotni.²

A szövegnyelvészeti munkák a koherenciát általában együtt tárgyalják a kohézióval és a konnexitással. A koherenciával a szövegjelentés összefüggésének

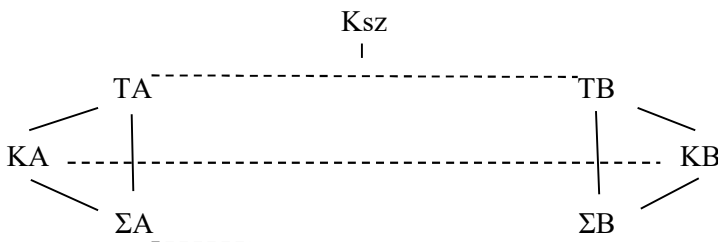
² A koherencia kategóriájának általános megközelítése azzal jár, hogy prototipikus kommunikációs helyzetekben értelmezett prototipikus szövegekről gondolkodunk, amelyek a szövegség feltételéből következően szükségszerűen koherensek. Tehát a koherencia státusának vizsgálatához olyan kérdések is hozzátartoznak, mint például: Előfordulhat-e, hogy valamely szöveg inkoherenciájának üzenetértéke van (pl. posztmodern alkotások, esetleg patológikus szövegek esetében)? Magyarázható-e kielégítően ez az eset a textualitás és a koherencia kategóriájával (ti. az inkoherens szöveg textualitásával)? Jelen tanulmány a vizsgált kategóriák általános viszonyának általános jellemzését vállalja fel, ennek ellenére külön figyelmet kell fordítani a specifikus esetek kutatására.

pragmatikai, a kohézióval a szemantikai, a konnexitással pedig a szintaktikai síkját jellemezve. Elméleti munkák és szövegelemzések keretében többen vizsgálták már viszonyukat, a közöttük lévő függőségi vagy félig-meddig függőségi relációkat törekedve feltárni. A szóban forgó kategóriák rendszerben látásának kiindulópontja nyilvánvalóan a meghatározásuk.

A koherencia többé-kevésbé azonos értelemben használt fogalom a szövegekkel foglalkozó diszciplínák körében, a jelenség mégis kérdések sorát generálja. Csúry István *Zabolátlan koherencia* című tanulmányában (Csúry 2017) hatásosan szemlélteti a szélmalomharcot, melyet a kutató folytat, miközben definiálni törekszik a koherencia feltételeit és összefüggését a szövegszerűség más kategóriáival.

A koherencia problematikájához hasznos tanulsággal szolgál, ha kognitív-funkcionális pragmatikai keretben tárgyaljuk a kérdést: vajon az emberi kommunikációban létezik-e nem koherens szöveg? Ebben a megközelítésben ugyanis a közlő és a befogadó közös figyelemtevékenységének az eredménye az értelmezés kontextusa: „a közös figyelmi jelenet teremti meg azt az interszubjektív kontextust, amelyben az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése, és ezáltal a referenciális jelenet megfigyelése, illetve megértése történik. Az így értett kontextus tehát nem eleve adott, a résztvevőktől függetlenül létező realitás. Sokkal inkább olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket és az általuk mozgósított ismereteket foglalja magában” (Tátrai 2011: 51). Ebből a nézőpontból úgy tűnik, hogy a kommunikációs helyzetben a közlő megteremti, a befogadó rekonstruálja (újratemti) a szöveg koherenciáját, még akkor is, ha a kommunikáló partnerek által értelmezett tartalom nem egyezhet meg teljesen. Ennek szemléltetésére alább a szemiotikai textológia sematikus kommunikációmodelljét hívom segítségül az alkotóelemek magyarázatával együtt.

Petőfi S. János szerint a kommunikációt a következő tényezők határozzák meg: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. Ezeket a tényezőket – az ok és a cél kivételével – az alábbi ábra egyszerűsítve szemlélteti. (Vö. Petőfi 1988: 222.)

Az ábra szimbólumai az alábbiak szerint értelmezendők:

Ksz: a kommunikációs szituáció (a két oldalt összekötő vonal szaggatottsága arra utal, hogy a szituáció két összetevőjének nem fontos azonos időben és azonos helyen egymással összekapcsolva lennie);

KA és KB: a közlő és a befogadó szerepét betöltő két kommunikáló fél;

TA: az a téma, amelyről KA intenciója és meggyőződése szerint kommunikál;

Σ A: a KA (közlő) által létrehozott nyelvi szerveződés mint komplex jel;

Σ B: a KA (közlő) által létrehozott nyelvi szerveződés mint komplex jel KB (befogadó) általi rekonstrukciója, azaz az Σ A-hoz KB által rendelt interpretáció;

TB: az a téma, amelyről KB (befogadó) meggyőződése szerint az Σ B (az alkotott fizikai megjelenési forma rekonstrukciója) alapján KA (közlő) kommunikál.

Petőfi S. ezeknek a tényezőknek egymáshoz kapcsolódását elemezve megjegyzi, hogy az Σ A és az Σ B, valamint TA és TB legtöbb esetben különbözik egymástól. A sikeres kommunikáció feltétele csupán az, hogy meghatározó összetevőikben egyezzenek meg. Előfordulhat továbbá a TA és a TB különbözősége is. (Vö. Petőfi 1988: 222–223.)

Ennek a modellnek az alap gondolata összhangban áll Tátrai Szilárd idézett felfogásával a kommunikáló felek közös figyelmi jelenetéről, valamint a nyelvi szimbólumok referenciális megértéséről a kommunikáló partnerek meglévő ismereteire támaszkodva.

A közlő és a befogadó interakciója tehát voltaképpen mentális működések interakcióját jelenti, amely során mind a közlő, mind a befogadó részben közös, részben pedig eltérő – egyénileg specifikus – tudásbázisokon alapuló interpretációt végez, ahol az egyénileg specifikus tudati bázis magában foglal mind kollektív tudásból, mind pedig egyéni tudati tartalékból származó elemeket is (bővebben lásd lejjebb a 6. alfejezetet).

Egy interakcióban megvalósuló szöveg koherenciája tehát azt jelenti, hogy a TA és a TB a kommunikáció szempontjából meghatározó alkotóelemeiben megegyezik. A szöveg mint nyelvi szerveződés funkcionalitását mind a közlő oldalán, mind pedig a befogadó oldalán a koherencia kategóriája jellemzi.

Laikus megközelítéssel hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy az eredményes kommunikáció feltétele az, hogy a TA és a TB megegyezzen, ez volna ugyanis az „a befogadó pontosan azt érti, amit a közlő kifejez” helyzet. A kommunikációban részt vevő egyének tudati tartalékának szükségszerű eltérései miatt – még ha ezek minimálisak is – ez a helyzet szinte sohasem valósulhat meg. A szöveg koherenciájának az a feltétele, hogy a közlő TA-ról és a befogadó TB-ről való benyomása kompatibilis legyen a kommunikáció előzményeivel, folyamatával, és illeszkedjen az Σ A és az Σ B tartalmi folytonosságába.

4. A közlő TA-ról és a befogadó TB-ről való benyomása

Egy nyelvi szerveződés tartalma annyiféle, ahány értelmezője van akár közlői, akár befogadói szerepben. A közlői és a befogadói benyomás jellemzésére szolgál a konstingencia kategóriája. Ha a közlő, illetve a befogadó olyan tényállást rendel a szöveghez, amelyet el tud fogadni a valóság lehetséges tényállásaként, akkor a szöveg konstingens. Akkor is, ha a közlő és a befogadó által értelmezett tényállás – ahogy erről fentebb már szó volt – a legritkábban egyezik meg teljesen.

A szemiotikai textológia elméleti keretében végzett kutatások gyakran használják a „konstingenciaítélet” kifejezést, amellyel kapcsolatban két általános körülményt fontos figyelembe venni. Az egyik az, hogy a szóban forgó „ítélet” jellemzően a jelhasználó nem tudatos, tervszerű tevékenységének az eredménye, sokkal inkább első benyomása, amelynek forrása számtalan pillanatnyi hatás és mozgósított ismeretelem. A másik pedig az, hogy a konstingenciának szoros a kapcsolata a koherenciával, de nem azonosítható vele: míg a koherencia a szöveg textualitásának pragmatikai sajátossága, addig a konstingencia a szövegértelmet mint a befogadói működés produktumát jellemzi.

Érdekes adalék a jelenség kapcsán, hogy az interpretáció alapsajátosságainak függvényében feltehetően más-más tudatossági fok jellemezheti a különböző interpretációs törekvéssel értelmezett szövegekhez rendelt konstingenciaítéleteket. A leghatározottabb eltérés a spontán és az elméleti-értékelő interpretáció között vélhető. Spontán szövegértelmezés során a befogadó nem tudatosítja magában a textualitást teremtő nyelvi eszközöket, konstingenciaítélete a szövegértelmezésről alkotott első benyomása. Ez segíti hozzá ahhoz, hogy a szöveg értelmezése során a nyelvi megformáltsághoz olyan befogadói magatartással viszonyuljon, amellyel a nyelvi sík részleteihez rendelhető tényállások között összefüggést keres. A szövegkutató elméleti-értékelő attitűdjéhez a spontán konstingenciabenyomáson kívül hozzátartozik a szöveghez rendelhető tényállás-komplexum részletei közötti összefüggések nyelvi megnyilvánulásainak tudatosítása is. A magyarázó attitűd a konstingenciaítéletet a befogadás folyamatában nem elsődleges benyomásként engedi feltételezni, hanem a szemantikai és a grammatikai szövegösszefüggés nyelvi megnyilvánulásainak tudatosításával jóval szorosabb összefüggésben, mivel ezek a nyelvi jelenségek annak a szövegnyelvészeti értékrendszernek a komponensei, amely az adott kommunikációs helyzetben az értékelés elméleti kerete.

Hasonlóan érdekes lehet összevetni ugyanazon szöveg leíró és argumentatív interpretációját, valamint a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentésű szövegek értelmezését.³ (Vö. Petőfi 1997: 71–72, 2004: 94–95.)

³ Petőfi S. János a szövegjelentés reprezentációjában felhasznált tudástípusok rendszerezésével összefüggésben típusokba rendezi az interpretáció jellegzetes formáit is. A tudásbázisok tipológiájának problematikájára gondolva ez a rendszer sem lehet teljes, de a tudásbázisok rendszerezésére irányuló törekvéssel összhangban láttatni kívánja, hogy bizonyos szempontok mentén az értelmező

A konstingencia kategóriája révén megragadhatók és megmagyarázhatók a szövegkoherencia háttérben lévő összefüggések. Megnevezhetővé válik a textualitás feltétele: a szöveg által feltehetően jelölt valóságvonatkozás elfogadhatósága jól formált tényállásként.

Több kutatás és számos szöveg elemzése igazolja, hogy az értelmező konstingenciaitétele nincs szoros összefüggésben az értelmezett szöveg alakí, formai értelemben vett nyelvi szerveződésének szemantikai és grammatikai összefüggőségével, vagyis nem függ ezektől. A nyelvi megformálás síkján értelmezhető – azaz nyelvi eszközökkel is kifejezett – grammatikai és szemantikai összefüggések erősítik a jelhasználó benyomását a szöveg jelentésének folytonosságáról, azonban hiányuk nem eredményezi az aktuálisan megfigyelt jelkomplexum in-konstingenciáját, ezzel szoros összefüggésben inkohereenciáját. Ez az általánosítás az egyes szövegtípusok, ill. -műfajok esetében valószínűleg eltérő mértékben lehet érvényes.⁴

Ahhoz, hogy a konstingencia és a koherencia viszonyát tágabb kontextusban, a nyelvi megformáltság összefüggésjegyeinek vizsgálatával együtt jellemezhesük, elsőként a kohézió és a konnexitás fő értelmezéseit érdemes felidéz-nünk, majd feltárni a függőségi relációkat a szöveg jelentés-összefüggésének eltérő természetű jelenségcsoportjai között, amelyeket a hagyományos terminológia szemantikai, grammatikai és pragmatikai síkként szokott emlegetni.

5. A szövegjelentést jellemző kategóriák

A textualitás fő jellemvonása, az összefüggőség a szöveg jelentésének a folytonossága. A szöveg általában tisztán vagy dominánsan nyelvi jelenség, tartalmi összefüggősége általában a nyelvi megformáltság síkján is megnyilvánul. A jelentésfolytonosság nyelvi eszközeit a szövegekkel foglalkozó tudományok hagyományosan szemantikai, grammatikai és pragmatikai jelenségek körébe sorolják. Abban azonban akár lényeges eltérések is vannak, hogy az egyes nyelvi jelenségeket milyen természetűnek tekintik. Több tudományelméleti áttekintés foglalkozik az egyes megközelítések elemzésével (többek között Szikszainé Nagy 1999, Tolcsvai Nagy 2001, Dobi 2021). Nem célom átfogó képet adni a szöveg-összefüggés kérdésköréről, pusztán azt a két forrást emelem ki, amelyek meghatározó kiindulópontjai a nyelvi összefüggőség tárgyalásának.

szándék is típusokba rendezhető. A szemiotikai textológiai szövegjelentés-reprezentáció érdeme, hogy olyan tipológiai bázisokat dolgoz ki (tudásbázis-tipológia, interpretációtípológia, kommunikátumtipológia, jelentéssíkok rendszere, organizációtípusok rendszere stb.), amelyek megfelelő kereteket és kategóriákat kínálnak a szövegértelemmel mint produktumnak és a szövegértelelem háttérben lévő tudásnak a jellemzésére.

⁴ Érdekes és hasznos kutatási téma lehet a szövegtípológia konstingenciaitélettel való kapcsolatának a vizsgálata az explicitég eltérő fokait megvalósító szövegek esetében.

Az egyik forrás Charles Morris korai szemiotikai rendszere (1964), amely alapján a szövegösszefüggés létrejöttének szintaktikai, szemantikai és pragmatikai síkja különböztethető meg, ahogy erről fentebb szó volt: általában véve a grammatikai összefüggést megteremtő szintaktikai eszközöket a konnexitás, a szemantikaiakat a kohézió, a pragmatikaiakat pedig a koherencia kategóriájába sorolja. A szövegösszefüggést megteremtő jelenségeknek ebbe a három kategóriába sorolása – bár ez a komplex elméletek számára okkal a problémakör meglehetősen leegyszerűsítését sugallja – köztudottan nem jelenti azt, hogy például a fonetikai, a prozódiai, a stilisztikai jelenségek a szövegtani vizsgálat keretein kívül rekednének. Bármely nyelvi jelenség, amely a szöveg összefüggéséhez hozzájárul, annak alapján sorolható egyik vagy másik halmazba, hogy a szövegfelépítés mely síkján jut leginkább szerephez. (Ilyen értelemben beszélhetünk például akusztikai vagy stíluskohézióról, kompozicionális konnexitásról stb.) (Vö. Szikszainé Nagy 1999.)

Egy másik lényeges szemléletet jelez Kocsány Piroska nézőpontja, aki szerint az említett rendszerhez kapcsolódó bizonytalanságok fő forrása az, hogy a szöveg összefüggéséért felelős nyelvi elemek a szöveg tartalmi folytonosságához járulnak hozzá. Eszerint a szintaktikai és a pragmatikai eszközök is jelentéstaniak. Ez az érv cáfolhatatlannak tűnik. Kocsány az említett rendszer problematikáját azzal hidalja át, hogy a kategóriák meghatározásában előtérbe helyezi a jelenségek belső szerkezetét, valamint ezzel összefüggésben szövegbeli és a szituációbeli hatókörüket. Ennek eredménye az, hogy a szintaktikai (azaz a konnexitást segítő) elemek nem szükségszerűen terjednek ki a szöveg egészére, a szemantikaiak (a kohéziót teremtők) kiterjedhetnek, a pragmatikai jelenségek (a koherenciáért felelők) hatása pedig jóval komplexebb, a nyelvileg kifejtett elemeken kívül külső tényezőkkel együtt fog(hat)ják össze a szöveget (Kocsány 1989: 26–43). Ennek a szemléletnek a súlya a szintaktikai összefüggés értelmezésében van, mivel a szövegnek nincs a mondatéhoz hasonló szintaktikai szerkezete, amely grammatikai struktúráját nézve meghatározná. Ez a nézőpont hat a szöveg kategóriájának értelmezésére is. A szöveg komplex szerveződése kívül kerül a nyelvi rendszer határain, azaz alapvetően pragmatikailag megragadható képződményként tekinthetünk rá. Ezzel összhangban áll a szemiotikai textológiai szövegfelfogás, amely a szöveget mint pragmatikailag meghatározott komplex jelet feltételezi, amelynek szemantikai és szintaktikai szerveződése pragmatikai meghatározottságának a nyelvi megformáltságban (is) tetten érhető vetülete.

Ahogy a pragmatika státusának kapcsán fentebb erről szó volt, a 2000-es évek szemiotikai textológiája a pragmatika helyét a nyelvtudományon belül jelöli ki, megkülönböztetve a rendszernyelvésztől a használatközpontú nyelvészetet. Ebben a (kétkomponensű) pragmatikafelfogásban a jelentés statikus, nincs jele a közlő és a befogadó közös – egymásra ható – mentális tevékenységének. A koherencia – mint a szöveg használati értéke – gyakorlatilag egyenlő a textualitással, részben a pragmatikai nézőpont kidolgozatlanságának köszönhetően.

A szöveg textualitásának teljesülését más szövegmegközelítések is általában a koherenciával jellemzik, abban azonban, hogy a szövegkoherencia milyen feltételekhez kötött (ha egyáltalán kötődik feltételekhez), már nem feltétlenül értenek egyet. Ezt a problematikát árnyalják az egymás mellett élő korai szövegnyelvészeti irányzatok fogalmi magyarázatai is, elsősorban a kezdeti angolszász és német szövegnyelvészet „hagyatéka”. Csatár Péter és Haase Zsófia „Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján” című tanulmánya jól szemlélteti a különbségeket. Amit az egyik legbefolyásosabb német modell – Brinker (2005) integratív szövegelemzési modellje – koherencián ért, az csaknem teljes egészében annak felel meg, amit Halliday és Hasan a kohézióról gondol. Brinker külön is kitér rá, hogy a kohézió fogalma „felesleges” a szövegnyelvészeti kutatás számára (Brinker 2005: 18)” (Csatár–Haase 2011: 58).

A rendszerközpontú szemlélet, a kommunikatív-pragmatikai fordulat és a kognitív megközelítés Csatár és Haase általi bemutatása jól ábrázolja a koherencia és a kohézió fogalmának változását a szövegtudomány globális szemléletváltásával párhuzamosan: „a koherencia fogalma lényegében véve a szövegszavak egy tulajdonságának jelölésére bevezetett fogalomból olyan fogalommá vált, amelyet nemcsak bizonyos nyelvi kifejezések tulajdonságának a jelölésére, hanem ezen túlmenően más szakkifejezések meghatározása során is alkalmaznak. Jelölik vele a szövegszerűség egyik kritériumát (az értelmi összefüggést megteremtő eszközökre gondolva), illetve összefoglaló névként szolgál mindazon kognitív folyamatok jelölésére, amelyek megkönnyítik a szöveg mentális feldolgozását. Ebben az értelemben a koherencia empirikus vonatkozású terminusból metaelméletivé vált. A kohézió már kezdetben is metaelméleti fogalomként volt használatos: azoknak a grammatikai eszközöknek a tárházát jelölte, amelyek a szöveg grammatikai függőségi viszonyainak előállításában közreműködnek. Azonban míg a koherencia fogalmával kapcsolatban megfigyelhető egyfajta újraértelmezés az újabb és újabb nyelvészeti irányzatok térnyerésével, addig a kohézió fogalma megmarad a pragmatikai fordulat után rögzült értelmezésében” (Csatár–Haase 2011: 68).

A kognitív nyelvtudomány a szöveg jelentését és a jelentésképzés során felhasznált tudást Langacker nyomán (vö. 1987, 1991) holisztikus egységben értelmezi. A jelentés dinamikus jelenség, amely a kommunikáló partnerek közös figyelmi tevékenységének az eredménye. Ennek a szemléletnek a kerete egy a lehető legtágabban értelmezett pragmatika.

6. A konstringencia és a többi összefüggés-fogalom viszonya

A szövegjelentés leírásában releváns fő kategóriák néhány meghatározó értelmezésének eddigi áttekintése nyomán a konstringencia létjogosultságának

és státusának alábbi magyarázata a szóban forgó kategóriák következő értelmezésein alapszik:

- A kohézió a szöveg jelentésének folytonossága; minden nyelvi jelenség, amely ennek eszköze, kohéziós jelenség.
- A szöveg konnexitása a szöveg jelentésfolytonosságának grammatikai vetülete. Grammatikája (grammatikai szabály- és elemrendszere) magának a nyelvnek van. A grammatikai eszközök hatóköre lehet szó (*százszorszép*), szó szerkezet (*ötször hívott*), alárendelő összetett mondat (*Annyiszor menj el hozzá, ahány-szor kéri!*), valamint szöveg is (*Az év minden egyes napján meglátogattam. Háromszázhatvanöttször üdvözöltem. Ennyiszor bántott meg. És én ennyiszor bocsátottam meg neki.*) Tehát a szöveg konnexitása olyan nyelvtani jelenségekben nyilvánul meg, amelyek eltérő hatókörrel kisebb nyelvi szerveződések grammatikai jólformáltságáért is felelhetnek.
- A koherencia egy nyelvi szerveződésnek az a tulajdonsága, hogy valamely kommunikációs helyzetben szöveg funkcióját tölti be, azaz a szóban forgó szituáció kommunikációs partnerei szövegnek ítélik.
- A textualitás, azaz a szövegértékűség azoknak a sajátosságoknak az együttese, amelyek a szöveget hagyományosan szöveggé teszik. Az, hogy milyen jelenségeket sorolunk a textualitás kritériumai közé, az aktuális kommunikációs helyzet körülményeitől és a kommunikáló partnerek sajátosságaitól (köztük elvárásaitól) függenek.

Erre a fogalomtérképre kerül fel Petőfi S. János *konstringencia* kategóriája. A szöveg nyelvi-szemiotikai jelenségei a nyelvhasználói mentális tartalmak aktiválói, a szövegben kifejezett jelentés leképezésének „kapaszkodói”. Az egyéni háttértudás akár nagy eltéréseket is eredményezhet ugyanazon koherens szöveg jelentésének képzésében. A konstringencia a szöveghez rendelt tényállás megfelelése az értelmező személy egyéni mentális tartalma alapján. A kommunikáló partnerek vagy ugyanazon szöveg más-más értelmezői által leképezett tényállás (valóságdarab) konstringenciája szükségszerűen eltérő intuíciókon alapul. Tehát az egyes nyelvhasználók konstringenciabenyomása különbözik egymástól, azaz más-más benyomás alapján teljesül a szóban forgó nyelvhasználók által értelmezett szöveg koherenciája, illetve szövegértékűsége.

A szemiotikai textológia felfogásában – a kognitív nyelvtudomány elgondolásához hasonlóan – a kommunikáció mentális működések interakciója, melynek során a nyelvhasználók tudati tartalékának bizonyos elemei aktiválódnak, mások pedig nem. A tudati tartalék elemei nyelvi formában raktározódnak, a szöveget alkotó szavak és a közöttük lévő viszonyok aktiválják őket.

Egy szöveg által feltehetőleg kifejezett tényállás konstringenciája az előbbiekkel együtt sincs szoros összefüggésben a szöveg nyelvi elemeinek jelentései között értelmezhető összefüggőséggel. Mi több, a konstringencia kategóriája a

magyarázat kulcsa az olyan szövegek koherenciájára, amelyek jelentésfolytonosságát a nyelvi megformálás nem fejezi ki, illetve nem erősíti.

Ebből kiindulva jellemezhető az erőteljesebben a szövegek nyelvi megformáltságához kapcsolódó összefüggőség-fogalmak – a kohézió, a konnexitás –, valamint a konstringencia viszonya.

Ami a konstringencia helyének kijelölése szempontjából újfent kiemelendő, az, hogy a szöveg konstringenciája általában véve nincs szoros összefüggésben a szöveg (formai értelemben vett) nyelvi szerveződésével. Azaz a konstringenciabenyomás (-ítélet) gyakorlatilag nem a nyelvi síkon tetten érhető eszközök jelentésösszetartó hatásától függ (vö. pl. Nagy 2012, Dobi 2019a, 2019b, 2021). Ezt azokkal az elemzésekkel szemléltethetjük, amelyek tárgya szövegnyelvészeti közelítésben sem nem kohezív, sem nem konnex szöveg, ugyanakkor megfelelő (a nyelvhasználó által feltételezett valóság jeleneteként elfogadható) tényállás rendelhető hozzá az értelmezés folyamatában. Az értelmezés kontextusában domináns szerep jut a nyelvhasználó (szövegértelmező) tudásbázisának, amelynek elemeit az értelmezett szöveg jelentésesei aktiválják.

Petőfi S. a mentális tartalmak eltérő típusait határozza meg abból a szempontból, hogy ezek milyen jelleggel állnak a kommunikációs helyzet résztvevőjének rendelkezésére ahhoz, hogy a kommunikációban eredményes legyen. Ez a rendszerezés a kognitív-funkcionális pragmatikai nézőpont talaján is érdekes, ahol a kommunikációs partnerek közös figyelmi jelente teremti meg a jelentésképzés kontextusát, így rendel az aktuális kommunikációs helyzetbeli szöveg(ek)hez értelmet. Az egyéni tudásbázisok általában véve az alábbi alkotóelemekből épülnek fel:

„– a világra vonatkozó *ismeretek/hiedelmek* rendszere (a *világ* terminus tartományába tartozónak tekintve mind a kommunikáció céljára szolgáló jelrendszereket, mind ezek használatát, mind a kommunikációs szituációk lehetséges típusait);
– az ismeretek/hiedelmek rendszerének a különféle szituációkban való alkalmazására vonatkozó *hipotézisek* rendszere;
– a legkülönbözőbb természetű *preferenciák* rendszere, végül
– azoknak a *pszichofizikai diszpozícióknak* a rendszere, amelyekkel az adott személy az adott kommunikációs szituációban rendelkezik” (Petőfi 2004: 104).

Az említett négy kategória mindegyikében lehetnek azonosságok, hasonlóságok, de nagy eltérések is az egyes kommunikáló partnerek mentális háttere között. Különösen igaz ez például arra a gyakori szituációra, amelyben a közlő és a befogadó időben vagy térben, gyakran mindkettő tekintetében „távol” van egymástól.

7. A konstringencia helye a szövegjelentés leírásában: összegzés

A szöveg fogalmának, a szövegjelentés síkjainak és a szöveg összefüggőségének a szemiotikai textológiai értelmezése a szövegjelentés leírását – ezáltal a

szöveg elemző megközelítésének ideális modelljét – új alapra helyezi. A szöveg jelentését a feltételezhetően kifejezett tényállás-konfiguráció (utalt valóságdarab) aktuális értelmezőre szabott mentális képével azonosítja. Az adekvát szövegjelentés feltételének ennek az – értelmezőnként különböző – mentális képnek az összefüggőségét, konstringenciáját tartja.

Ez azt jelenti, hogy egy szóban forgó nyelvi szerveződés akkor lehet koherens bármely értelmezői kontextusban, ha az értelmezői szerepben lévő nyelvhasználók a saját mentális működésük eredményeként, saját (egyéni és kollektív részletekből álló) tudásbázisukra támaszkodva a nyelvi szerveződéshez olyan (egyénileg szükségszerűen valamennyire különböző) tényállást rendelnek hozzá, amelyet – szintén az előző körülményekre támaszkodva – ki-ki a valóság részeként elképzelhető (konstringens) tényállásként fogad el.

A konstringencia tehát a szöveg jelentését a valóság lehetséges részleteként jellemzi az egyes nyelvhasználók szűrőjén keresztül, a koherencia pedig a konstringens tényállást kifejező nyelvi szerveződés funkcióját jellemzi az aktuális kommunikációs helyzetnek való megfelelés szűrőjén át.

Irodalomjegyzék

- CSATÁR P.–HAASE ZS. 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica 16. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára*. Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 57–80.
- CSÜRY I. 2017. A zabolátlan koherencia. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica 20. Esettanulmányok a koherenciáról*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–38.
- DOBI, E. 2019a. Constringency, as the Basic Category of Representing the Semiotic-Textological Meaning of Texts. *Argumentum* 15. 8–19.
- DOBI E. 2019b. A konstringencia lexiko-szemantikai vonatkozása. Rövidszövegelemzések. *Argumentum* 15. 534–544.
- DOBI E. 2021. *Nyelvtudományi Értekezések 170. A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésrepresentációjában*. Budapest: Akadémiai K.
- KOCSÁNY P. 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegek nyelvészet? *Filológiai Közöny* 35. 26–43.
- LANGACKER, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. I. Stanford, CA: Stanford University Press.
- LANGACKER, R. W. 1991. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. II. Stanford, CA: Stanford University Press.
- MORRIS, C. W. 1964. *Signification and Significance: A Study of the Relations of Signs and Values*. Cambridge, MA: MIT Press.

- NAGY A. 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. Szövegösszefüggéshordozók nem prototipikus párbeszédes szövegben. In: Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica 17. A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió.* Debrecen: Debreceni Egyetemi K. 42–56.
- PETŐFI S. J. 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. (A szöveg-tani kutatás mai állásáról.) *Magyar Nyelvőr* 112. 219–229.
- PETŐFI S. J. 1997. *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szöveg-tani kutatóprogram.* Debrecen: Kossuth Egyetemi K.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szöveg szemléletbe.* Budapest: Akadémiai K.
- SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan.* Budapest: Osiris K.
- TÁTRAI SZ. 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta K.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvk.

Why constringency is needed in researching textual meaning

The category of constringency was evoked by semiotic textology for the description of textual meaning in scientifically precise terms. This notion serves to characterize the speaker's and receiver's impressions. Constringency is created in case factual unity rendered to the text by its producer and interpreter is taken to be factually possible in reality. The present study provides an interpretation of the relation of constringency to the notions of coherence, cohesion, and connexity in the context of the representation of textual meaning. This, however, requires clarification of the status of pragmatics, as research in semiotically-based textual meaning interprets communication as a mentally-based operation of interaction between users, the basis of which is comprised by the mental content of the communicating partners. Therefore, their individual knowledge-base, together with occurrence of their presumable differences express critically important roles in the course of communication.